

**ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКЛАДАННЯ МИСТЕЦЬКИХ ДИСЦИПЛІН У СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)**

Досліджується процес організації викладання художньо-естетичних дисциплін у системі початкової освіти другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Проаналізовано зміст і основні тенденції викладання предметів мистецтва у початкових навчальних закладах різних типів.

У контексті сучасних процесів гуманізації та гуманітаризації системи освіти посилюється увага до теорії і практики викладання дисциплін художньо-естетичного циклу. Особливої актуальності набуває вивчення історико-педагогічного досвіду використання естетичного компонента в організації навчально-виховного процесу. Проблеми естетичного виховання школярів засобами окремих предметів мистецької спрямованості в історії українського шкільництва присвячені сучасні дослідження Н. Бовсунівської, В. Ворожбіт, Т. Грищенко, О. Михайличенка, А. Омельченко, О. Цвігун. Проте питання комплексного використання різних видів мистецтва в організації шкільної освіти залишається недостатньо розробленим. З огляду на це метою статті є дослідження особливостей викладання та розвитку змісту мистецьких дисциплін у початкових навчальних закладах другої половини ХІХ – початку ХХст. у контексті загальних і спеціальних нормативно-правових документів.

Досліджуючи динаміку розвитку предметів мистецького циклу у початкових навчальних закладах зазначимо, що їх викладання не було поширеним явищем у масовій шкільній практиці. У цей період думки щодо впровадження естетичного компонента у зміст початкової освіти були абсолютно новими для більшості типів народних училищ (виняток склали повітові училища, реорганізовані у міські за Положенням 1872 р.). Незважаючи на різноманітність мережі початкових навчальних закладів внаслідок реформування системи шкільництва на початку 60-х рр. ХІХ ст., зміст освіти у них майже дублювався. У початковій школі, згідно із затвердженим "Положенням про початкові народні училища" 1864 р. [1], передбачалося вивчення Закону Божого, російської мови, перших чотирьох дій арифметики, краснопису.

Винятково важливим завданням початкової освіти визначалося морально-релігійне виховання. У педагогічному процесі народних училищ (незалежно від типу та підпорядкування) майже нівелювалося значення реальних знань і водночас відбувалося посилення уваги до дисциплін "виховуючих". Провідним виховним засобом проголошувався релігійний хоровий спів як невід'ємна частина богослужіння і практичне його доповнення. Отже, одна із мистецьких дисциплін знайшла відчутну підтримку Міністерства народної освіти. Питання впровадження у практику початкових шкіл інших предметів мистецтва у цей період поки що не було розв'язане на законодавчому рівні і залежало від типу та призначення навчального закладу.

Так, з 1869 р. започатковуються міністерські зразкові училища, у яких мала реалізовуватися "результативна робота Міністерства народної освіти у справі створення нової народної школи" [2: 45]. На відміну від інших типів сільських початкових шкіл, вони повинні були надавати дітям можливість здобувати освіту в більш повному об'ємі. До складу навчальних предметів міністерських училищ із циклу мистецьких дисциплін було введено креслення і малювання. Пропонувалися також позакласні заняття ремеслами і рукоділлям. Зазначимо, однак, що ці школи не стали поширеними через формалізм і схоластику. У зв'язку з мінімальним впливом та контролем з боку громадськості, "міністерські зразкові училища відразу зробилися нерухомими, бюрократичними закладами" [2: 46].

Стрімкий розвиток земських ініціатив щодо реформування всієї системи шкільництва призвів до значного розширення мережі земських початкових училищ в українських губерніях. У порівнянні з іншими типами шкіл земські народні училища вважалися більш прогресивними. Вони керувалися лише орієнтовними навчальними планами – затвердження міністерських планів для земських училищ не існувало. Це давало можливість розширення навчального курсу з ініціативи земських учителів. Тривалість навчання у земських школах також не була визначена законодавчо [3: 96-97]. Земські вчителі орієнтувалися на передові, гуманістичні методи навчання і виховання, серед яких чільне місце відводилося тим, що розвивали в учнів пізнавальні здібності, дитячу самодіяльність. Це стало можливим завдяки поширенню наукової дидактики К. Ушинського, популяризації педагогічного досвіду М. Бунакова, В. Вахтерова, М. Корфа, Д. Тихомирова, інших відомих методистів початкової школи. Земські вчителі наголошували на необхідності впровадження естетичного компонента у шкільну практику. Однак, ігнорування у змісті початкової освіти предметів мистецького циклу, (за виключенням релігійного співу), відчутно перешкоджало їх впровадженню у земські училища другої половини ХІХ ст. Ознайомлення з різними видами мистецької діяльності відбувалося, як правило, у формі позакласних занять і переважно завдячуючи ініціативній діяльності земських учителів.

Нове загальне "Положення про початкові народні училища" 1874 р. проголошувало головним освітнім завданням "утвердження православного вчення віри і поширення корисних знань" [4: 223]. Посилення ролі духовенства в організації початкової освіти призвело до того, що саме церковнопарафіяльні школи склали найбільшу кількість початкових освітніх закладів до кінця ХІХ ст.

Релігійна спрямованість навчального процесу у початковій школі зумовлювала особливе ставлення Міністерства народної освіти до викладання церковного співу. У зв'язку з цим, зміст музичних занять мав

релігійний характер. Ознайомлення зі світською музикою не передбачалося навчальною програмою. Більшість методистів, у тому числі В. Металов, С. Рачинський, П. Смірнов, навіть виступали проти запровадження світського співу в народних училищах [5: 34].

Водночас, методисти А. Городцов, А. Нікольський, А. Маслов вважали, що в основі навчання дітей музиці повинен бути фольклорний матеріал, наполягали на впровадженні у шкільну практику старовинної народної пісні, "з метою виховання підростаючого покоління на самобутніх музичних принципах" [5: 35]. Проте, незважаючи на прогресивні педагогічні погляди щодо музично-естетичного виховання молодших школярів, світська музична культура доволі повільно запроваджувалася у шкільну практику.

Загальна тенденція виховання школярів засобами мистецтва релігійного співу, характерна для усіх типів початкових училищ, залишалася провідною у кінці XIX – на початку XX ст. Так, в оновленій "Програмі церковного співу для церковнопарафіяльних шкіл" (1889 р.) підкреслювалося, що головною метою навчання співу є не стільки "музична насолода", скільки "насолода душевна" [6: арк. 2и]. Визначалося також, що учитель повинен виховати в учнях "поважне і шанобливе ставлення до мистецтва релігійного співу як у школі, так і поза її межами", і разом з тим сприяти формуванню в учнів "високої моральності і релігійності" [6: арк. 2и]. Відтак, православний церковний спів вважався провідним засобом морального, релігійного і естетичного виховання молодших школярів. Він також сприяв розвитку елементарних музичних здібностей, що, однак, не визначалося першочерговим завданням програми.

У 1897 р. було затверджено Орієнтовні програми предметів для початкових народних училищ. Виключне ставлення до морально-релігійного виховання школярів підкреслювалося у змісті окремих рекомендацій. Так, при затвердженні на посаду викладача народного училища пропонувалося "надавати перевагу особі, що володіє методикою викладання церковного співу" [2: 91]. У Пояснювальній записці програми зі співів уперше визнавалося можливість ознайомлення дітей зі світськими піснями, переважно народними і військовими, з метою виховання любові до вітчизни. Проте відсутність рекомендацій щодо репертуару "народних і патріотичних пісень" свідчила про неухильне ставлення до світської музичної культури у змісті освіти.

Невизначеність статусу інших мистецьких дисциплін значно уповільнила процес їх запровадження у масову практику початкової освіти. У більшості народних училищ в українських губерніях зневажливе ставлення до їх дидактичного і виховного значення суттєво не змінилося майже до кінця XIX ст. Однак, у зв'язку із загальними позитивними зрушеннями в організації викладання мистецьких дисциплін, у системі освіти наприкінці XIX ст. спостерігалося запровадження інших предметів мистецтва у практику початкових училищ (у першу чергу, земських і приватних).

Міністерським циркуляром 1890 р. у початкові училища рекомендувалося запроваджувати заняття з малювання, хоча б у формі студійних позакласних занять для бажаючих учнів [7: 56]. Розробкою змісту викладання малювання займалася Академія Мистецтв у Санкт-Петербурзі. Рекомендованим для загальноосвітньої школи був "Курс малювання" А. Сапожнікова (витримав декілька перевидань і був поширений у шкільній практиці протягом XIX ст.). Автор підкреслював необхідність художніх занять для усіх без винятку учнів, наголошуючи, що оволодіння основами образотворчого мистецтва доступне кожній дитині. Широко використовувалися у шкільній практиці методичні розробки художника-педагога П. Чистякова. Він доводив, що викладання художнього мистецтва на початковому етапі має важливе загальноосвітнє й виховне значення, підкреслював, що методи навчання малювання обов'язково повинні відповідати рівню загального розвитку вихованців.

На початку XX ст. популярними були авторські програми з малювання відомих художників-педагогів З. Кіпріянової, К. Лепілова, М. Раєвської-Іванової, Є. Шрейдера. У зв'язку з цим, у традиційній методичній системі навчання малюванню з'являються новаторські тенденції. При визначенні завдань дисципліни наголошувалося, що метою викладання образотворчого мистецтва у загальноосвітній школі є розвиток естетичного смаку та творчих здібностей в учнів, а також формування у них практичних умінь та навичок. Навчально-методичні вправи з малювання мали обов'язково бути творчими за змістом. Механічні завдання (малювання по клітинам, копіювання) дозволялося застосовувати лише на початковому етапі навчання. Основними видами художньої діяльності мали стати: малювання з натури, малювання з пам'яті, малювання за уявою, вільне малювання.

Зокрема, К. Лепілов підкреслював, що методика навчання малюванню й ліпленню у початковій школі повинна базуватися на вільному дитячому малюнку, у відповідності з природною здатністю дітей графічно відтворювати предмети дійсності. Основні положення запропонованої ним методичної системи формулювалися таким чином: малювання на початковому етапі має бути засобом вираження думок, спостережень; метод малювання по клітинам та копіювання з малюнків не повинні використовуватися у шкільній практиці, як вправи, що не сприяють розвитку дитячої самодіяльності й творчості [8: 127-135].

Активний розвиток професійно-технічної освіти зумовив офіційне запровадження у 1894 р. до програм початкових навчальних закладів нової дисципліни – ручної праці. Актуальним завданням початкової школи стало "поширення основ професійних знань та вмінь серед учнів" [9, арк.3]. Уроки ручної праці повинні були надавати можливість учням розкрити в собі нахили до певної професії. Важливе значення надавалося ознайомленню учнів із народними промислами (як правило, з тими, що побутували в кожному конкретному регіоні).

У зв'язку з посиленням наукового інтересу до народного мистецтва у змісті трудового навчання, на початку XX ст. з'явилися методичні публікації з проблематики. Зокрема, дидактичні і виховні можливості народної

іграшки як провідного засобу трудового виховання дітей розглядалися у посібниках російських методистів М. Бартрама, О. Бенуа. У 1904 р. на сторінках російськомовного періодичного видання "Киевская старина" з'явилася праця М. Грушевського українською мовою "Дитячі забавки та ігри усякі" [10: 60-61]. Монографія містила детальний опис дитячих ігор і мала стати багатим дидактичним матеріалом для використання у навчальному процесі тогочасної школи на теренах України. Однак, на практиці вона тривалий час залишилася непоміченою.

У 1913 р., внаслідок затвердження нового проекту "Положення про початкові народні училища", виникли умови для розширення змісту початкової освіти, (термін навчання пропонувалося збільшити до 4-х років). Зокрема, предмети мистецького циклу офіційно входили до складу обов'язкових, із зазначенням щотижневої кількості годин на їх опанування. Позитивні зміни торкнулися насамперед викладання малювання, ліплення, ручної праці. Отже, вперше естетичний компонент офіційно впроваджувався у зміст початкової ланки освіти.

Підсумовуючи, зазначимо, що в цілому офіційне ставлення до естетичного компоненту у змісті початкової освіти другої половини XIX – на початку XX ст. було суперечливим. Викладання дисциплін мистецького циклу вважалося необов'язковим і мало фрагментарний характер. Загальною тенденцією для усіх типів початкових училищ було морально-релігійне виховання, основним засобом якого проголошувався церковний спів. Незважаючи на законодавче оформлення інших предметів мистецтва у змісті початкової освіти, процес їх упровадження у шкільну практику був ініційований, як правило, громадсько-педагогічним рухом. Прогресивні методисти початкової школи прагнули збагатити офіційну педагогіку перспективними підходами в організації викладання дисциплін мистецького циклу, створювали авторські методики, програми. Залишаючись на рівні проектів, більшість таких програм знаходили втілення у практичній діяльності прогресивних педагогів минулого і заслуговують на увагу в умовах сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Положение о начальных народных училищах // Сб. постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб: Тип. Императорской Академии наук, 1865. – 1226 с.
2. Фальборк Г.; Чарнолуцкий В. Народное образование в России. – СПб., без г. – 264с.
3. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А.И. Пискунов. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.
4. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 8. – С. 223-236.
5. Русская музыкальная педагогика конца XIX – начала XX века и современные проблемы музыкального образования / Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь: ПГПИ, 1984. – 52 с.
6. Об устройстве летних курсов церковного пения для учителей народных училищ Юго-Западного края при Киевском обществе грамотности, 1889. – ЦДІАК України, ф.707, оп.296, од. зб.65, 53 арк.
7. Министерские распоряжения // Журнал Министерства народного просвещения, 1891. – № 12. – С. 56.
8. Лепилов К. Рисование и лепка на начальной ступени обучения // Русская школа. – 1913. – №1. – С. 127-135.
9. О введении ручного труда в учебных заведениях, 1894. – ЦДІАК України, ф.707, оп.218, од. зб. 62, 195 арк.
10. Найден О. Перший збирач народної іграшки // Народне мистецтво. – 1998. – № 1-2. – С. 60-62.

Матеріал надійшов до редакції 17.09.2007 р.

Благова Т.А. Организация преподавания художественных дисциплин в системе начального образования (вторая половина XIX - начало XX веков).

В статье исследуется процесс организации преподавания художественно-эстетических дисциплин в системе начального образования во второй половине XIX – в начале XX столетий. Раскрыты содержание и основные тенденции преподавания предметов искусства в начальных учебных заведениях разных типов.

Blagova T.O. The Organization of Artistic Subjects Teaching in the System of Primary Education (the 2nd half of the 19th – the beginning of the 20th centuries).

The process of artistic-aesthetic subjects teaching organization in the primary education system in the 2nd half of the 19th – the beginning of the 20th centuries is researched in the article. The content and the main tendencies of aesthetic education in the primary educational institutions of different types are analysed.